

Heinrich Pfandl

Razglednice slovenskega ozemlja v Avstro-Ogrski: Jezikovni vidik

Ljubljana in Maribor

Ključne besede: razglednice, Ljubljana, Maribor, slovenščina, nemščina

Pričujoči prispevek temelji na raziskovalnem delu, ki se je začelo v zgodnjih devetdesetih letih ter se okrepilo med letoma 2016 in 2020 v okviru raziskovalnega projekta *Postcarding Lower Styria* (projekt P-28950-G28 FWF, sodelavci Karin Almasy, Eva Tropper, Jernej Kosi, Martin Sauerbrey, Bianca Sieberer in avtor tega prispevka), deloma pa se še nadaljuje. Nekateri rezultati tega projekta so bili objavljeni v publikacijah Almasy/Tropper (2019) in Almasy/Pfandl/Tropper (2020), pa tudi na spletnem naslovu <https://gams.uni-graz.at/context:polos>.

V zadnjih treh desetletjih avstro-ogrske monarhije je nastalo novo sredstvo množičnega komuniciranja, ki se je v slovenščini najprej imenovalo *listnica*, pozneje *dopisnica* in končno *razglednica* (o nemški terminologiji gl. Holzheid 2011: 35 sl.). Zadnja dva izraza sta kalka po nemških besedah *Correspondenz-Karte* (ki so jo Čehi že prej prevedli kot *dopisnice*, im. edn. ž.) in *Ansichtskarte*. Na začetku razvoja novega žanra so imele dopisnice le naslovno stran (*Adress-Seite*), zadnja stran pa je bila prazna in namenjena za osebna sporočila. Sčasoma so zadnjo stran dopolnili z ilustracijami različnega značaja – od velikih črk do obrisa vrtov in mest, pozneje z barvnimi risbami mest, zgodovinskih stavb, tovarn ali železniških mostov ter predorov. Osebna sporočila so do 1904. leta pisali v manjšo pasico pod omenjenim slikovnim materialom, nato pa se je prostor za sporočilo prestavil na polovico naslovne strani in zadnja je bila namenjena grafičnim elementom.

Na slovenskih tleh so se razglednice pojavile na začetku devetdesetih let 19. stoletja. Za najstarejšo razglednico različni viri omenjajo izvod iz leta 1891 (iz Ljubljane, »Gruss aus Laibach«, reproducirana pri Drnovšek 1987: 228). Prve razglednice so bile opremljene še z napisom v nemškem jeziku. Težko je reči, kdaj so se pojavili slovenski napisi (*Aufdruckstexte*) na slikovni strani – v naši zbirki za slovensko Štajersko se to ni zgodilo pred letom 1898, v Ljubljani pa ne do srede devetdesetih let 19. stoletja.

Na tem mestu je pomembno opozoriti, da je razglednica postala predmet znanstvenega zanimanja in sistematičnega arhiviranja šele v zadnjih desetletjih, zato znanost še nima zanesljivih virov. Najobsežnejša zbirka iz 20. stoletja, na primer za slovensko ozemlje »Pozdravi iz Slovenskih krajev« (Drnovšek 1987) ali »Pozdrav iz Ljubljane« (Lukan et al. 1985), prikazuje v glavnem reprodukcije slikovnih strani razglednic, ne pa tudi naslovnih strani, kjer je zapisan datum in poleg njega informacija o namenu sporočanja in življenju v takratni družbi. Znanstvenik, ki se ukvarja z razglednicami, mora imeti na razpolago ne samo reprodukcijo slike, ampak tudi informacijo o velikosti slike (do leta 1918 pogosto 14×9 cm), o tem, kdaj je potovala in kam, ali je bila tudi sprejeta (do približno leta 1905 to izvemo z žiga prejema, nem. *Eingangsstempel*, ki so ga pozneje postopoma ukinili), kdo je bil lastnik ali naročnik razglednice, kdo založnik in še marsikaj. Razglednica se je namreč iz sredstva hitre in neformalne komunikacije razvila v množični medij. Podatki o številu poslanih razglednic so po svetu zelo različni, vendar se gibljejo od nekaj milijonov na leto do dveh milijard na pragu prve svetovne vojne. Tudi zelo informativna in obsežna knjiga o razglednicah na slovenskih tleh, monografija *Slovenstvo na razglednicah* (Škrabec 2009), je omejena na slikovne strani razglednice. Upam, da M. Škrabec v bodočnosti objavi svojo celotno dokumentacijo na spletu (podobno kot v že omenjeni bazi *Polos* našega projekta). Zaradi slabega stanja virov ni mogoče zanesljivo sklepati o kvantitativnih razmerjih, količini prodanih ali poslanih razglednic, jeziku napisov, jeziku osebnih sporočil, vsebini besedil in tako naprej. Ugotovitve, ki sledijo v pričujočem prispevku, so rezultat avtorjevega dolgoletnega raziskovanja, ki pa ne more temeljiti na analizi reprezentativnega vzorca tega ali onega mesta, kraja, kronovine ali pokrajine.

Pojasnimo na primeru slovenskega ali mešanega ozemlja nekdanje kronovine Štajerske (tj. približno v krajih današnje slovenske Štajerske). V naši elektronski zbirki je 2243 razglednic (*tokens*), kar odgovarja približno 2100 vrstam (*types*). Poleg tega poznamo okoli 3000 razglednic te regije iz drugih

virov (arhivov, knjižnic, zbirk na spletu), kar mogoče ustreza 2500 različnim predmetom (*types*). Te približne številke pa ne pomenijo, da je bilo od leta 1890 do 1918 objavljenih le 4500 različnih razglednic (*types*). Kakršna koli ugotovitev o tem, da je med temi 4500 neko število enojezičnih slovenskih, toliko in toliko enojezičnih nemških in neko število dvojezičnih – ne more biti zanesljiva. Ne smemo pozabiti, da ima, kot je večkrat poudarila Eva Tropper (gl., npr., <https://gams.uni-graz.at/archive/objects/context:polos/methods/sdef:Context/get?mode=statistics>), vsak nabor (npr. zbirka celjske knjižnice, pokrajinskega arhiva na Ptuj, NUK v Ljubljani, Štajerskega deželne arhiva v Gradcu, samostana v Admontu, avtorja tega prispevka in mnoge druge) svojo logiko, zbiralec pa svoje namene in cilje, pa tudi viri so lahko pristranski.

Tudi če bi nam uspelo najti »objektivni« parameter za opis izbranega korpusa razglednic, ostane problem interpretacije. Če bi v Mariboru, če ga obravnavamo kot skrajni primer, ugotovili, da je 85 % razglednic z nemškimi napisi (»Gruss aus Marburg an der Drau«), 10 % slovenskih (»Pozdrav iz Maribora«) in 5 % dvojezičnih, to še ne pomeni, da je tam živelo prav toliko odstotkov nemško oziroma slovensko govorečih prebivalcev. Že zato, ker so razglednice pisali predvsem premožnejši (nemški) državljani; kot vidimo v različnih zbirkah (NUK, Zgodovinski arhiv na Ptuj, naš Polos in druge) so jih na (slovenskem) podeželju pisali precej manj. Poleg tega so veliko razglednic pošiljali potniki in turisti, torej ljudje, ki so tedaj obvladali nemščino in le redko slovenščino. Enako velja za popise prebivalstva od 1880 do 1910, na katerih so avstrijski (cislajtanski) prebivalci morali navesti svoj občevalni jezik. Danes se ve, da je tako vprašanje zavajajoče, ker večina prebivalcev na mešanih območjih uporablja oba jezika, odvisno od življenjskih razmer in okoliščin, tako da se je le težko (med letoma 1880 in 1910 pa so se morali štirikrat) odločiti za le en jezik.

Ljubljana

Če se torej vprašamo, v katerem jeziku oz. v katerih jezikih so napisi na razglednicah, ki jih poznamo, in če se omejimo na glavna mesta, lahko sklepamo le na splošno. Tako se nam za mesto Ljubljana od leta 1891 do 1918 razgrne sledeči razvoj. Na začetku prevladujejo razglednice z nemškimi napisi: »Gruss aus Laibach« (na najstarejši znani razglednici iz 1891), »Laibach« (večkrat), »Laibach. Spittalstrasse« <sic, namesto Spittalgasse> (1903), »Gruss

aus Laibach. Prosit Neujahr!» (1903), »Gruss aus Laibach – Radetzky-Monument« (1902) in podobno. Slovenske razglednice so podobne: »Pozdrav iz Ljubljane« (1898 et passim), »Ljubljana« (večkrat med 1899 in 1917), »Pozdrav iz Ljubljane – Ivan Hribar, župan« (1898, tudi 1909 z dodatkom: Magistrat), »Ljubljana – Cesara Jošefa <sic> Trg« (trikrat med 1900 in 1903), »Ljubljana. Erjav<č>eve ulice« (1899, 1900, 1916; o obliki *ulice* v množini gl. Pfandl 2021) in po letu 1900 vedno več slovenskih in dvojezičnih napisov.

Enojezični nemški napisi postanejo vse redkeje po letu 1904, ko se dvojezične razmahnejo. Med njimi vidimo vse več razglednic z napisom »Ljubljana – Laibach« in vedno manj takih z nemščino na prvem mestu. Tako stanje pa je bilo v skladu s političnim življenjem kranjske prestolnice. Po prihodu Ivana Hribarja na mesto župana leta 1896 se je mesto vse bolj sloveniziralo (prim. Valenčič 1989: 75–137), kar se opazi tudi pri jezikovni rabi na razglednicah.

Napačno pa bi bilo interpretirati en ali drugi jezik kot izraz zavednosti kupcev teh razglednic. Zelo pogoste so razglednice z napisi v jeziku A in osebnim sporočilom v jeziku B, ter seveda obratno. Boj med jeziki na razglednicah, kot jih včasih vidimo na slovenskem podeželju (gl. o tem v katalogu Almašy/Tropper 2019: 71–90), je v mestih, posebno v Ljubljani, redek. Običajna so dopisana besedila – če se sicer piše v enem jeziku, se pojasni bralcu še v drugem, pri čemer taka dodatna pojasnila prevladujejo v nemščini, morda tudi zato, da naslovnik lažje razume, kje je Ljubljana, in da je na sliki to mesto, ki ga pozna pod nemškim imenom Laibach. Če je dopisan slovenski izraz, je to večinoma narodnozavedna izjava: »Dragi bralec, prejmi kartico zavednega Slovenca, ki ni pozabil, da je Slovenec« (kot morda naslovnik na daljnem Dunaju ali v »ta nemškem Gradcu«, kot se je izrazil pisec pisma sredi 19. stoletja).

To velja tudi za množične upodobitve ljubljanskega Narodnega doma (zgrajenega leta 1896), ki delujejo kot dokaz slovenskega značaja mesta. Zato se slovenski napis praviloma ne prevaja celo na nemških razglednicah, ampak se smatra kot lastno ime.

Slika 1: Laibach. Narodni dom. Poslana l. 1901. Založnik Stengel & Co., Dresden.
Naslovna stran neznana. Vir: posnetek zaslona s spletne dražbe.

Na drugi razglednici vidimo primer žive komunikacije v tedaj še ne normirani slovenščini (»z Ljubljane«) na razglednici z istim motivom.

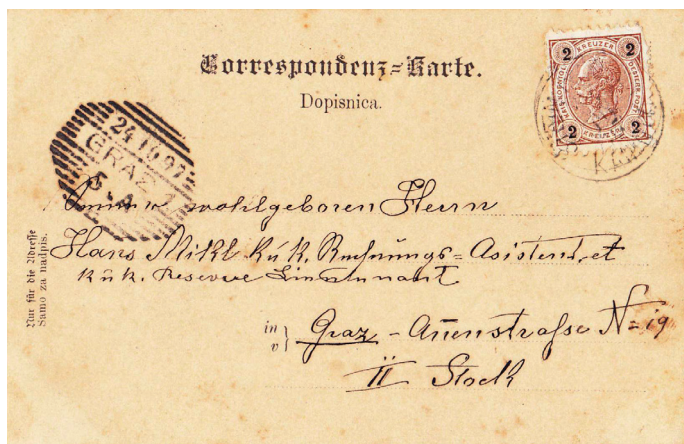

Sliki 2a in 2b: Pozdrav z Ljubljane. Narodni dom. Poslana l. 1904 iz Ljubljane v Podvin pri Radovljici z žigom prejema »Radmannsdorf Radovljica«. Založnika Alois Beer, Celovec, in Zalaga J. Grontini, Ljubljana. Iz zbirke avtorja.

Obstaja le ena izjema, kjer založnik (Ivan Bonač) na popolnoma nemški razglednici navaja naziv »Slov. Nationalhaus« (nota bene: ne *Volkshaus*, kot so se imenovali nemški analogi v Avstriji) in v oklepaju doda v slovenščini »Narodni dom«.

Sliki 3a in 3b: *Gruss aus Laibach. Slov. National-Haus (Narodni dom)*. Poslana l. 1897 iz Ljubljane v Gradec. Iz zbirke avtorja.

Maribor

Razglednice glavnega (spodnje)štajerskega mesta se že v osnovi razlikujejo od ljubljanskih, kot se razlikuje tudi narodnostna sestava prebivalstva Ljubljane in Maribora. Pri popisu leta 1880, torej ob zadnjem štetju pred pojavom razglednic, se je 75,91 % prebivalcev Ljubljane opredelilo, da je njihov občevalni jezik slovenščina (*Umgangssprache*), 22,79 % pa je navedlo nemščino. V Mariboru je bilo ravno obratno: 76,68 % je navedlo nemščino, 13,79 % pa slovenščino. Čeprav vemo, da so številni posestniki in delodajalci svojim zaposlenim, snažilkam, vrtnarjem ali vratarjem, ukazali nemščino, ostaja dejstvo, da v tem mestu ni živelo več kot 20–25 % slovensko govorečih državljanov. Razen tega so v obeh mestih Nemci imeli večjo gospodarsko moč – v njihovih rokah je bila večina tovarn, pivovarn, drugih podjetij, gostiln, navsezadnje tudi tiskarn in založb knjig, časopisov, revij, pa tudi razglednic.

Ob pregledovanju mariborskih razglednic v sodobnih knjižnicah in arhivih bodisi v Sloveniji (NUK, UKM, Celje) bodisi v Avstriji (Deželni arhiv v Gradcu, ÖNB, knjižnica samostana Admont), ali pa v osebnih zbirkah (Walterja Lukana, Teodorja Domeja ali avtorja tega prispevka), dobimo vtis, da je delež razglednic z nemškimi napisi prevladujoč in da so slovenske razglednice Maribora redke

izjeme. Razglednic s slovenskimi napisi in deloma dvojezičnimi napisi je v njih le od tri do pet odstotkov (gl. tudi Tovornik/Premzl 1996).

Nekoliko drugačno podobo nam ponuja digitalni arhiv *Polos* (gl. zgoraj), ki ga sestavlja 2243 razglednic iz slovenske Štajerske (Untersteiermark) med letoma 1890 in 1918 (približno 20 razglednic ne odgovarja temu kriteriju in so bile poslane po letu 1918). Izmed teh razglednic jih je 295 iz Maribora ali okolice (npr. »Lembah <današnji Limbuš> pri Mariboru«). Med njimi jih ima kar 33 besedo »Maribor« v napisu bodisi brez nemškega prevoda bodisi poleg njega. Na 12 razglednicah vidimo slovensko ime mesta v obliki »Maribor ob Dravi«, kar je nedvomno vpliv iz nemščine, kjer se Marburg an der Drau razlikuje od nemškega mesta Marburg an der Lahn. Slovenski element je bil v Mariboru torej prisoten bolj, kot se zdi na prvi pogled. Take dvojezične ali slovenske razglednice so tiskali najdejavnejši založniki Maribora, na primer Heinrich Krapek in Wilhelm oz. Vilko Weixel, pa tudi graški založniki Anton Schlauer in Franz Knollmüller ter nekateri drugi. Slovenske razglednice so se v Mariboru začele pojavljati šele od 1901. leta ter prikazujejo predvsem cerkvene in kulturne stavbe – največkrat novozgrajeno frančiškansko cerkev, ki jo imenujejo tudi Marijina cerkev (ali v nemščini, kot nam sporoča pisec neke razglednice iz leta 1899, »Windische Kirche«). Drugi cerkveni motivi s slovenskih razglednic so stolnica in Stolni trg (današnji Slomškov trg) ter Zavod šolskih sester.

Sliki 4a in 4b: Zavod šolskih sester v Mariboru. Poslana l. 1903 iz Maribora (?) v Črešnjevce pri Radgoni / Kerschbach bei Radkersburg. Iz zbirke avtorja. <https://gams.uni-graz.at/o:polos.2069>

Od drugih slovenskih motivov se največkrat upodablja Narodni dom, zgrajen leta 1898. Celo na izključno nemških razglednicah se ta naziv v Mariboru nikoli ne prevaja v nemščino in ostaja na vseh slikah v slovenski obliki. Za primer navajamo razglednico založnika, najbolj naklonjenega Slovencem na prelomu stoletja, že omenjenega Antona Schlauerja iz Gradca.

Sliki 5a in 5b: *Marburg a.d. Drau, Razglednica sedmih slik, mdr. Narodnega doma*. Poslana l. 1905 iz Maribora v Pörschach <sic>, to je Pörschach am Wörthersee / Poreče ob Vrbskem jezeru]. Iz zbirke avtorja. <https://gams.uni-graz.at/o:polos.2065>

Sklep

Iz primerjave razglednic Ljubljane in Maribora ugotavljamo, da so se Slovenci uveljavljali na razglednicah obeh mest, v Ljubljani od srede devetdesetih let 19. stoletja, v Mariboru proti koncu stoletja. V Ljubljani, kjer je bil župan Slovenec, ki je močno preoblikoval narodnostno podobo mesta (v korist slovenski narodnosti), so slovenske razglednice kmalu prevladoval nad nemškimi (te so prevladoval v devetdesetih letih omenjenega stoletja) in dvojezičnimi. V Mariboru je bil nemški element veliko močnejši, tako da so se slovenske razglednice pojavljale ne samo pozneje, ampak so bile do razpada monarhije leta 1918 omejene na cerkveno področje. Medtem ko so ljubljanske razglednice tiskali in založili od Ljubljane prek Dunaja do Dresna in Lipska, so bili založniki mariborskih, pretežno nemškojezičnih razglednic, v glavnem v Mariboru in Gradcu. Založniki mariborskih motivov s slovenskimi napisi so bile cerkvene organizacije slovenske Štajerske (v prvi vrsti Tiskarna sv. Cirila in Metoda).

Razglednice so zrcalo narodnostnih razmerij in pokažejo na težave malih narodov pri uveljavljanju na odru konkurenčnih ideologij, jezikov in kultur. V nasprotju z enojezičnim razvojem po letih 1918 in 1941 je avstro-ogrsko

monarhija takšnim konkurenčnim konstelacijam omogočila razvoj v okviru njihovih možnosti.

Literatura

- Almasy, Karin / Tropper, Eva (2019): *Štajer-Mark 1890–1920. Po sledih skupne preteklosti: Po sledih zgodovinske Spodnje Štajerske*. Pavelhaus / Pavlova hiša.
- Almasy, Karin / Pfandl, Heinrich / Tropper, Eva (izd.) (2020): *Bildspuren – Sprachspuren. Postkarten als Quellen zur Mehrsprachigkeit in der späten Habsburger Monarchie*. Bielefeldt: transcript-Verlag.
- Drnovšek, Marjan (1987): *Pozdravi iz slovenskih krajev. Dežela in ljudje na starih razglednicah*. Ljubljana: Mladinska knjiga.
- Holzheid, Anett (2011): *Das Medium Postkarte. Eine sprachwissenschaftliche und mediengeschichtliche Studie*. Berlin: Erich Schmidt Verlag.
- Lukan, Walter et al. (izd.) (1986): *Pozdrav iz Ljubljane*. Ljubljana: Mladinska knjiga.
- Pfandl, Heinrich (2021): »Postkartenbefund slowenisch ulice, 1898–1918«, in: Fuchsbauer, Jürgen / Stadler, Wolfgang / Zink, Andrea (izd.). *Kulturen verbinden. Festband anlässlich des 50-jährigen Bestehens der Slawistik an der Universität Innsbruck*. Innsbruck: innsbruck university press, 155–173.
- Škrabec, Milan (2009): *Slovenstvo na razglednicah*. Ljubljana: Modrijan.
- Tovornik, Magdalena / Premzl, Primož (1996): *Pozdrav iz Maribora: mesto na razglednicah v letih 1892 do 1945*. Murska Sobota [in dr.]: Pomurska Založba [in dr.].
- Valenčič, Vlado (1989): *Zgodovina ljubljanskih uličnih imen*. Ljubljana: Zgodovinski arhiv in Partizanska knjiga.